

Tercümeler :

D E N D A N E K A N*

Prof. B. ZAHODER

Çeviren : İSMAİL KAYNAK

Bir askerî kıt'amız tesadüfen Karakum çölünün kumları altında duvarlar ve alçıdan mamul (alabastr) sütunlarla eski zamana ait ev eşyası bulmuştur. Yalnız bulmakla kalmayıp, bu eski eserlerin muhafazasını temin için İlimler Akademisinin Türkmen Şubesine, bulunan eşyalardan numuneler yollamış ve adı geçen mahalle mütehasıslar gönderilmesini teklif etmiştir.

Mezkûr mahalle, İlimler Akademisinin Türkmen Şubesi arkeologlarından S. Erşov, G. Fedorov ve bu satırları yazandan müteşekkil küçük bir hey'et yollandı. Bu hey'et, kısa bir zamanda Türkmen müzelerini, eski kültürün harikulâde san'at eserleriyle süslemekle kalmamış, aynı zamanda Serahs'ı eski Merv'e bağlayan eski kervan yolunda mühim rol oynamış olan birçok noktaların tetkikini tamamlamak fırsatını bulmuştur.

Gerirûd veya Tecena ve Murgabe nehirleri muntakaları çok eski yüzyıllardanberi yerleşik hayat süren insanların yurduydu; bu bölgelerde ziraat ve san'at fevkalâde inkişaf etmiştir. En eski zamanlardanberi kültür merkezlerini teşkil eden vahaların etrafındaki kum ve takırlar** binlerce baş deve, merkep ve katırlar tarafından çiğnenmiştir. Uzak-Doğu ile Akdeniz arasındaki büyük yolun devamı olan Serahs - Merv yolunun mahallî bir ehemmiyeti vardı; burada, Merv vahasını yabancı ve göçebelerin hücumlarından korumuş emsaline az rastlanan bir kale duvarı mevcuttu. Hemen bütün Arap coğrafyacılarının Serahs - Merv yolu hakkında verdikleri izahat o kadar birbirini tutmaktadır ki, ayrı bir müellife atfen bunu zikret-

* "İstoriçeskiy jurnal" (1943, 3-4)dan tercüme edilmiştir.

** Takır, türkçe bir kelime olup Orta-Asya ve Hazer denizi ötesindeki çöllerin alçak yerlerinde yağın yağmur sularının birikmesi neticesinde meydana gelen küçük göller bilâhare geçilmesi güç bataklıklar ve kurak havalarda ise üstü beyaz veya gri renkte olan düz, parlak ve çok katı levhalar halini alan yerlere derler (mütercim).

mek lüzumu hissedilmemektedir. Arap coğrafya edebiyatına göre, bu yolun menzilleri şunlardır: Serahs-An-Nacar Hisarı-üç fersah (bir fersah 6232 metredir), An-Nacar Hisarı-Uşturmagak-beş, Uşturmagak Tilsitane-altı, Tilsitane-Dendanekan-altı, Dendanekan-Yanucird-beş, Yanucird ile Merv'in arası da beş fersah olup hepsi cem'an otuz fersaktır.¹

Bu mesafeyi, coğrafyacıların mütefikan bildirdiklerine göre, ticaret kervanları bir menzilden diğerine günde 5-6 fersah yol almak şartıyla altı günde katediyorlardı.² Bugünkü harita üzerinde hesaplamalar yapmış olan Türkmenistan arkeologları S. Erşov ile A. Maruşenko aynı zamanda ve birbirinden müstakilen Dendanekan'ın bugünkü Taşrabad'ın işgal ettiği sahada bulunmasının kuvvetle muhtemel olduğunu tahmin etmişlerdir. Aynı tahmine göre, Arap coğrafyacılarının zikrettiği Tilsitane'nin de bugünkü Havz-i han tepelerinde bulunduğu söylenebilir.

Bugün Mari-Kuşka ve Mari-Aşkabad demiryolları arasında bulunan Kara-kum'un bu köşesinin kendisine has haşin diyebileceğimiz vasfı o zaman da mevcut muydu, yoksa insan elinin, şimdi verimsiz olan bu yerleri mümbitleştirdiği bir zaman oldu mu? İşte bu hususu meydana çıkarmak çok mühimdir.

IX. yüzyıl coğrafyacısı el-Yakubî'ye ait olan bu bölgenin daha eski bir tasviri, yukarıdaki suale menfi cevap vermektedir. El-Yakubî'ye göre, Serahs-Merv yolu üzerindeki "menziller" "vahşi stepler"le çevrilidir; halkın Türkler'den kendini müdafaa etmek mecburiyetinde olduğu bu merkezlerin her biri tahkim edilmişti. Fakat hakikaten bu doğru mu ve bütün devirlerde böyle miydi?

El-Yakubî'nin sözlerini kontrol etmek ve Serahs-Merv yolu üzerinde bulunan istasyonları çevreleyen yerlerin hakiki coğrafi vas-

¹ Bu makalenin mevzuu ile ilgili malûmat Arab ve Fars kaynaklarının mühim kısımlarından alınarak V. A. Jukovskiy'in "Razvalinî starogo Merva —Eski Merv harebeleri" (SPb., 1894) adlı eserinde ve "Materiali po istorii Turkmen i Turkmenii —Türkmenler ve Türkmenistan tarihi malzemesi" (c. I, Trudî Instituta Vostokovedeniya ANSSR-SSSR İlimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü Yayınları, XXIX, 1939)nde rusçaya tercüme edilmiştir.

² Yalnız coğrafyacı İstahri'nin şu ifadesi bir istisna teşkil etmektedir. Ona göre, Merv ile Dendanekan'ın arası bir günlük yoldur. Bizim nazarımızda İstahri'nin bu haberi hatalıdır; bu, ya yazmanın kopye edilmesi veya eser basılırken çoğul yerine tekil olarak yazılmış olmasıyla ilgilidir.

fını tesbit etmek için elimizde XI. yüzyılın ilk yarısına ait yazılı bir kaynak vardır. Bu eser, Gazneli Divanü'r-resail memuru Ebu'l-Fazl Muhammed Beyhakî'nin biricik hatıratıdır. Saraylı ve memur sıfatıyla Beyhakî, Sultan Mesud'a bütün seferlerinde ve bu arada 1040 yıllarında şimali Horasan'ın mühim bir kısmını ellerine geçiren ve Gazneliler'e karşı askerî hareketlerinde Dendanekan mıntakasında mevki alan Selçuklu-Türkmenler'e karşı açtığı seferinde refakat etmiştir. Yalnız müşahit olarak değil, aynı zamanda Sultan Mesud'un Dendanekan hezimetine bilfiil iştirak eden Beyhakî'nin, Hatıratı'nın gerçekliği ve sâir meziyetlerinden bahsetmek fuzulîdir; bunlar herkesçe malûmdur.

Beyhakî'ye göre, Mesud, Serahs'a 15 Mayıs'ta yani herşeyi kuran yaz sıcaklarından önce gelmiştir. Şehir harabedilmişti. Ne su ve ne de zahire vardı. Gazneli ordusu daha ileride, Merv'e giden yolda da buna benzer manzara ile karşılaşmıştı. 17 Mayıs'ta Gazneli ordusu Serahs'dan çıkmış, üçüncü gün yollarını değiştirmek mecburiyetinde kalarak ana yoldan doğuya, Murgaba sahillerine doğru yönelmişti. Beyhakî: "Şayan-ı hayret olan şey, bu yollarda suyun bile bulunmamasıdır. . . Büyük nehirler (veya onların kollarına) geldiğimizde onların da keza kurumuş olduğunu gördük; seferin üçüncü gününde su temin etmek için kuyu kazmak mecburiyeti hasıl oldu" demektedir. Serahs-Merv yolundaki bu hayret verici susuzluğun sebebinin Beyhakî şu şekilde izah etmektedir: Gazneli ordusu karşısında geri çekilen Türkmenler, sulama şebekesini mahsus tahrip etmişlerdi. Fakat Beyhakî'nin, sulama şebekesinin Türkmenler tarafından tahrip edildiğine dâir haberine sahip olmasaydık, Sultan Mesud ordusunun yürüyüşünden de bunu anlıyabilirdik. Mesud'un "şaşılacak derecede" susuzluk sebebiyle, Dendanekan'da toplanmış bulunan Selçuklular'a doğru giden ana yoldan Murgab tarafına sapması bu yerin böyle bir coğrafî değişikliğe sahip olduğunu tahmin etmeyen Gazneli ordusunun hezimetine sebep olmuştur. Hey'etimizin, kazıların yapıldığı yerde kısa bir müddet kalması, eski zamanlarda su kanalının mevcut olup olmadığını tesbit etmek maksadiyle eski Serahs-Merv yolu mıntakasını az çok bir ihtimamla incelemeğe mâni olmuştur. Fakat yolun şimal kısmına kısa bir bakış bile, bu yerin zamanımızda kendine has olan vahşilik ve hayatiyetsizliğini her zaman muhafaza etmediğini göstermektedir. Yalnız Havz-i han yer adının "han-havuzu" demek olduğu değil, doğrudan doğruya yapılan müşahedelerin çoğu, ilk bakışta bir zaman burada, bir su şebekesinin faaliyette bulunmuş olduğu kanaatine vardır. . .

Evvelce Dendanekan'ın bulunduğu yer bugün Taş-râbâd (taş-şehir) adını taşımaktadır. Bu bölgede nadir rastlanan yolcuya, şehrin eski muvaffakiyetlerini hatırlatan çok az emmare vardır; takırlı araziye az tesadüf edilen ve bir kum çölü ile çevrilmiş olan eski şehrin bulunduğu tepe, hemen kale duvarlarının üstüne kadar çıkan kumlarla örtülü olup, burada nebatattan en küçük bir eser bile görülmemektedir.

Orta-Asya ve Horasan'da Emevî halifelerine karşı çıkan büyük isyanla ilgili kaynaklarda, denilebilir ki, İslâm devrinde ilk defa olarak bu şehirden bahsedilmektedir. 747 yılında bu isyanın elebaşısı Ebu-Müslim, yetmiş nakibin³ komuta ettiği bir ordu ile Dendanekan'da konaklamıştır. Kısa bir zaman için de olsa, yetmiş muhafız birliğinin Dendanekan'da durması bu şehrin ehemmiyetine delâlet etmektedir. Şehrin ehemmiyetini, coğrafyacılardan verdiği Dendanekan'da büyük bir câminin bulunduğu dâir malûmat da belirtmektedir; X. yüzyıla kadar ulu-câminin mevcudiyeti, bir müslüman şehrinin o mntakada merkezî vaziyette bulunduğu delâlet etmektedir.

Tarafımızdan yapılmış olan Taş-râbâd tepesinin arkeoloji tetkiki, Dendanekan'ın bina ve yaşayış tarzına dâir bazı hususları izah etmek imkânını vermiştir. İç kale duvarlarının esas inşaat malzemesini fevkalâde yüksek evsaffı pişmiş tuğlalar teşkil etmektedir. Kerpiçten, duvar, bahçe duvarı ve süslemeler yapıldı. Dendanekan'ın en mühim binası olan çok sütünlü ulu-câminin esas malzemesi de bu tuğladır. Şehrin civarında tuğla imal edildiğine delâlet eden cüruf, tuğla fırınları ve sâir kalıntılar bulunmuştur. Yukarıda zikredilen câmi sütunları ile mihrabının güzel renkli işlemler ve yazılarla süslenmiş olması bilhassa hey'etin dikkatini çekmiştir. Câminin süslenmesi işinde o zamanın birinci sınıf nakkaş (gyaç) ve hattatların çalıştırıldığında hiç şüphe yoktur. Bu satırları yazan, süslü yazılar üzerinde yaptığı tetkiklere göre, bütün bunların Moğol devrinden önceki müslüman hattatları kaidesine göre yapılmış oldukları kanaatine varmıştır; yazıları tamamiyle dinî mahiyette olup Kur'andan alınmış cümleleri ihtiva etmektedir. Dendanekan'daki câminin mermer oymalarında çiçekli geometrik ve hattatî süslemeler bariz ise de diğer

³ IX. ve X. yüzyıllar tarihçisi Taberî'nin zikrettiği "nakib" tâbiri o zamanın yüksek muhafız komutan rütbesini göstermektedir.

binaların süslemelerinde tuğladan mamul hendesî şekiller dikkati çekmektedir.

O zamanın diğer İslâm şehirlerinin çoğunda olduğu gibi, Dendanekân'da da mürekkep bir su şebekesi (su künkleri) ve hattâ kanalizasyon başlangıcı olarak lâğımlara bağlanmış künkler de vardı. Tuğlaların çökmesi neticesi harabe haline gelen şehrin binaları hakkında herhangi bir kat'î kanaate varmak imkânsızdır. Buna rağmen, şehrin kale duvarı ile çevrilmiş kısmının daha ziyade dinî ve mülkî bir merkez teşkil ettiği; bütün ticaret ve iş yerlerinin, şehrin varoşlarında ve rıbatlarında bulunduğu kat'iyetle söylenebilir. Beyhakî'nin tasvirine göre, hanelerinin büyük kesafetiyle tanınan şimalî Horasan şehirlerindeki bu rıbatlar kerpiç ve hattâ çamurdan yapılırdı.

Yukarıda zikredilen tuğla imalinden mâada Dendanekân civarında her cins toprak kap da yapılırdı.

Mahalle ve hattâ câmilerde görülen yangın ve tahribat eserleri, şehrin inhitatını sağlayan felâketlerin bir neticesidir. Bu şehrin mahvolmasının esas âmili, X. ve XI. yüzyıllarda birçok şimalî Horasan şehirlerinin ortadan kalkması sebebinin aynı olduğunu tahmin edersek yanılmamış oluruz. San'at ve ticaret şehri olan Dendanekân, şimalî Horasan'ın, Orta-Asya'nın mühim bir kısmı ile birlikte Gazneli sultanları hâkimiyetine karşı açtıkları mücadele dışında kalamazdı. Coğrafyacı el-Mukaddesî bize, Dendanekân halkının, dört İslâm mezhebinden biri olan Şafilere mensup olduğunu bildirmektedir; meşhur sufî Ebu'l-Kasım Ahmed b. İshak b. Musa Dendanekânlıdır. XI. yüzyılın ilk yarısında, mütevali bir devlet yardımıyla Hanefiliğin dinî birliğini destekleyen Gazneliler'e karşı bütün gayri memnunlar, şafilik ve panteist sûfilğin dinî ve ideolojik platformu içinde birleşmişlerdi⁴. Tüccar eşrafın ve dihkânların büyük Selçuklu devletinin kurulmasından uzun bir zaman önce, Türkmen kabîle büyükleriyle işbirliği yapması, bu mücadelenin neticesini teşkil etmektedir. Bu son vaziyet, Gazneliler'e karşı yapılan mücadelenin muvaffakiyetini peşinen tayin ederek, savaşa katılan mıntakanın birçok şehirlerinin tarihî mukaderatına kat'î bir tesir icra etmiştir.

Ziraata elverişli Merv vahası ile hayvan yetiştirmeye müsait step sahası arasında bulunan Dendanekân, Selçuklu-

⁴ Bu hususta tafsilât basılmakta olan "Nizam ul-Mülk" adlı eserimde vardır.

Türkmen devletinin ilk kuruluşu sırasında çok büyük rol oynamıştır.

Kaynaklar, ilk olarak Türkmenler'in bu şehrin yanındaki otlaklarda, Gazneli Sultan Mahmud zamanında (takriben 1030 yılında) göründüklerini zikretmektedirler; yukarıda kaydedildiği üzere, 1040 yılında, Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mesud, Türkmen atlıları tarafından kat'î hezimete uğatılmıştır; bunun neticesi Gazneli tacımın incisi olan Horasan, Türkmenlerin eline geçmiştir. On yıldan uzun bir zaman Dendanekan mıntakası, Selçuklu kuvvetlerinin birikmesiyle parlak Türkmen zaferlerine şahit olmuştur.

Siebel ve Kugler'den itibaren Alman Haçlı seferleri tarihçilerinin tasvir etmek istediklerinin aksine olarak Orta-Asya'dan Akdeniz sahillerine kadar uzanan Selçuklu fütuhata, müteaddit defalar rusça eserlerde işaret edildiği üzere, "vahşi-cengâver" kabilelerin istilâsını pek az hatırlatmaktadır. Selçuklu devleti, kuruluşunun ta başından beri hem dinî ve hem de idarî bakımdan, Selçuklular'dan önce mevcut olan İslâm medeniyeti an'anelerine sahip olup onu devam ettirmiştir.

Daha Dendanekan savaşından önce Selçuklular, Gaznelilerin maharetli diplomasisini şaşırtmışlardır. Bizzat Dendanekan savaşına iştirak eden Beyhaki'ye göre, "vahşi-cengâver orda" (Siebel'in ifadesine göre)⁵ "Sultan nizamına" yani o zamanın sevkulceş usullerine uygun bir nizama girmiştir. Tarihçilerin, Selçukluların şehirleri ele geçirmelerine dair hikâyeleri, yeni sultanların şehir halkına yaptıkları istisnâî muamelelere işaret etmektedirler. Selçuklular'ın esas kuvvetini küçük yaştan talim görmüş muhafız kıt'aları değil, steplerde yetişen hür insanların teşkil ettiğini, Selçuklular ile Gazneliler arasındaki mücadelenin çok şiddetli ve uzun sürdüğünü ve sulama şebekesinin tahrip edilmesiyle bir çok mıntaka halkının helâk olmasına sebep olduğunu unutmamak lâzımdır. Esas Türkmen kuvvetlerinin merkezine doğru Gazneliler'in ilerlemelerini güçleştirmek maksadiyle, Selçuklu komutanları yerli halka cebren sulama şebekesini tahrip ettirmiştir. Mühim bir askerî kuvvetin Dendanekan sancağında bulunması, ticaret ve san'atın gelişmesine mâni olmuştur. Kervanlar Dendanekan'dan korkmağa ve şehrin uzaklarından geçmeğe başlamışlardır.

⁵ Siebel, "Geschichte des ersten Kreuzzugs", s. 242-243. 2-te Aufl. Leipzig.

Son defa olarak, Dendanekan şhrinden 1158 yılında bahsedilmektedir; o zaman Oğuz namiyle maruf göçebeler, şehre hücum edip, halkın bir kısmını katletmişler, diğer bir kısmını da şehri terketmeğe mecbur etmişlerdir. XIII. yüzyıl başında, Serahs-Merv yolundan geçen meşhur coğrafyacı Yâkut, bir zaman şehrin bulunduğu yerde kale duvarı ile harap olmuş binalardan başka bir şey görmemiştir.

Mahvolan birçok Doğu şehirleri gibi Dendanekan da birçok hazine arayıcıları ve antika meraklılarının kurbanı olmuştur. Tuğlaların çökmesi bilhassa bu harabeleri çok hasara uğratmıştır. Dendanekan tuğlası çok yüksek vasıfıdır; taş gibi sağlamdır. Belki de yıkılan şehrin yerine teşekkül eden kasaba, harabelerdeki tuğlaların sağlamlığına atfen Taş-râbâd (taş şehir, taş kasaba) adını almıştır.

